

De Veluwe gereformeerd

WERKEN
uitgegeven door

GELRE
vereniging tot beoefening van
Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht

No. 65

Voor mijn Gerjanne

Jos de Weerd

De Veluwe gereformeerd

Machtswisseling en religieuze
verandering in de zestiende eeuw

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Stichting A.H. Martens van Sevenhoven.

This research was supported by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO) under project number: 023.005.084.

Afbeelding omslag: Maria met Kind, 1545-1599. Eikenhout en verf, omgeving van Colijn de Nole. 38.5 (h) X 12.5 (b) X 9.5 (d) cm. Collectie Museum Catharijneconvent te Utrecht, nr. ABM bh460 (Foto van Ruben de Heer).

Ontwerp omslag en binnenwerk: Prezns – Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 94 6372 788 4
e-ISBN 978 90 4855 672 4
DOI 10.5117/9789463727884
NUR 693 | 704

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Jos de Weerd / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Every effort has been made to obtain permission to use all copyrighted illustrations reproduced in this book. Nonetheless, whosoever believes to have rights to this material is advised to contact the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	8
Inleiding	13
1. De Veluwe gereformeerd	13
2. De schandelijkste episode?	16
3. Gemeenschapsreligie	21
4. De Veluwe als transregionale eenheid	23
5. Bronnen	28
6. Opzet	30
1. De sacrale infrastructuur	33
1.1. Inleiding	33
1.2. Eeuwenlange kerstening	35
1.3. De situatie rond 1500	40
1.4. Aanwezigheid van kloosters	46
1.5. Een netwerk van heiligen	51
1.6. Sporen van het sacrale landschap	60
1.7. Een katholiek buitengebied	99
1.8. Conclusie	103
2. Onvoorziene reformaties	107
2.1. Inleiding	107
2.2. Spreiding van autoriteit, 1492-1543	109
2.3. Versterking van regionale religiositeit, 1492-1578	115
2.4. Katholieke hervorming, 1543-1566	123
2.5. Katholieke herleving na gereformeerd geweld, 1566-1578	132
2.6. Gereformeerde hervorming, 1578-1600	140
2.7. Conclusie	150

3. Relativering van de liturgie	155
3.1. Inleiding	155
3.2. Sacramentele religie	157
3.3. De circulatie van nieuwe ideeën	161
3.4. De bezwaren van Arent toe Boecop	169
3.5. Het christocentrisme van Jan Gerritsz Verstege	177
3.6. Radicalisering van de kritiek op de kerk	184
3.7. Verwarring in een katholieke wereld	187
3.8. Conclusie	189
4. Een katholieke hervormingsagenda	193
4.1. Inleiding	193
4.2. Een netwerk van Utrechtse prelaten	195
4.3. De Harderwijker gewelfschilderingen	208
4.4. Humanistische beeldtaal	222
4.5. Een hervormingsgezinde magistraat	231
4.6. Conclusie	236
5. Professionalisering van de geestelijke stand	239
5.1. Inleiding	239
5.2. De scholingsgraad van de clerus	242
5.3. Het offensief van Aegidius de Monte	249
5.4. De opbouw van een gereformeerde kerk	254
5.5. 'Papistische papen'	260
5.6. Laverende voorgangers	264
5.7. Conclusie	269
6. De vorming van een nieuwe elite	273
6.1. Inleiding	273
6.2. De Veluwe adel	275
6.3. De religieuze mentaliteit van de adel	278
6.4. Twijfelende edelen na de Beeldenstorm	287
6.5. Patriotten en religieverwanten tijdens de overgang	292
6.6. Een middengroep van edelen	297
6.7. Protestantse edelen	303
6.8. Katholieke edelen	308
6.9. Conclusie	316

7. Slotbeschouwing	321
7.1. Inleiding	321
7.2. De opkomst van een revitaliseringsproces	322
7.3. Parallellen in vernieuwingstendenzen	325
7.4. Onontkoombare polarisatie	327
7.5. Herstel van politiek en religieus evenwicht	330
7.6. Onvoorspelbare reformaties in veelvoud	333
Samenvatting	337
Summary	343
Bijlage I. Proeve van een wereldlijke en kerkelijke ordening van de Veluwe (c. 1500-c. 1600)	349
Lijst van afkortingen	453
Bronnen en literatuur	455
Lijst van afbeeldingen en tabellen	487
Algemene index	491

Woord vooraf

Dit boek getuigt van een wonder. Op de scholen die ik sinds mijn vijfde levensjaar heb bezocht, was weinig ruimte voor mijn bijzondere ideeënrijkdom en afwijkende leerstrategieën. Er gingen zelfs stemmen op om mij te transporteren naar een school voor moeilijk lerende kinderen, ergens ver van huis. Zover is het gelukkig nooit gekomen. Hoofdschuddende leerkrachten raakten net op tijd buiten beeld, en ik wist mij uiteindelijk te voegen naar de eisen van het Nederlandse onderwijssysteem.

Zo kon het gebeuren dat ik op mijn negentiende voor het eerst afreisde naar Amsterdam, om aan de Vrije Universiteit geschiedenis te gaan studeren. Ver buiten mijn vertrouwde omgeving kreeg ik de kans om intellectuele grenzen over te gaan en geijkte beelden over het vaderlandse verleden te beproeven. Het was Fred van Lieburg die, tijdens een werkcollege over ‘de priester en de dominee’, bij mij het vuurtje voor de zestiende-eeuwse Reformatie aanwakkerde en me – tot tweemaal toe – probeerde over te halen om toch vooral de onderzoeksmaster te volgen. Daar voelde ik aanvankelijk niets voor. Als zoon van een Elspeetse melkboer heb ik geleerd om niet te hoog te grijpen en vooral ‘gewoon’ te blijven. Toch ben ik gezwicht, niet in de laatste plaats door de stimulerende woorden van mijn fantastische ouders. Wat volgde was een bloeiperiode. Ik kreeg privécolleges van gelauwerde wetenschappers, zoals Koen Goudriaan, die zijn liefde voor de middeleeuwse kerk op mij overbracht.

De namen van Fred en Koen zijn onlosmakelijk verbonden met mijn wetenschappelijke opvoeding, vooral vanaf het moment dat ik met een beurs van de Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie (NWO) op zak begon aan mijn promotieonderzoek. Fred stimuleerde mij om nieuwe wegen van historisch onderzoek in te slaan. Als geen ander wist hij mij telkens weer in beweging te krijgen, door mijn ideeën en schrijfsels op de hem kenmerkende manier (direct, maar eerlijk) onder kritiek te stellen. Dit kon op elke denkbare plek gebeuren. Vaak in de Mensa van de universiteit, maar ook weleens op één van de vele treinstations die ons land rijk is, of in een willekeurige brasserie, waar dan stelselmatig de nodige wederwaardigheden van het academische leven de revue passeerden en Fred uiteindelijk altijd de rekening betaalde. Ik ben hem dank-

baar voor de mooie manier waarop hij met mij is omgegaan. Nooit vanuit status of hiërarchie, maar altijd in vertrouwen en op basis van gelijkwaardigheid, vermengd met een grote dosis scherpe humor. Met zijn tips en tomeloze inzet, helemaal in de eindfase, liet hij zich kennen als een ware *Doktorvater*, op wie ik vaak kon terugvallen. Ik beloof plechtig om mijn berichtenstroom aan Fred de komende maanden (of op z'n minst de eerste weken) drastisch te reduceren.

Koen trof ik veelal op de veertiende verdieping van het hoofdgebouw van de VU – zo dicht mogelijk bij de hemel. Onze discussies voerden we op het scherpst van de snede en gingen gepaard met de nodige gezichtsuitdrukkingen en armgebaren, soms tot hilariteit van onze collega's. Met Koen streefde ik altijd naar wetenschappelijke vernieuwing. Mijn gesprekken met hem duurden steevast te kort, natuurlijk vanwege een gedeelde toewijding aan het geschiedenisonderwerp, maar stiekem ook door mijn onbedwingbare neiging om nogal eens een veelvoud aan woorden te gebruiken. Een memorabel moment beleefden we in het voorjaar van 2020, midden in de eerste coronagolf. De VU zat dicht, thuiswerken was de norm, maar met de deadline in zicht begon de tijd te dringen. Geheel tegen de gewoonte in nodigde Koen mij uit om in zijn weldadige achtertuin ('helaas zonder arcadisch uitzicht') intellectueel te bouwen aan de eindthese van mijn boek en die middag werd Koens tuin bijkans heilige grond. Ons vraaggesprek mondde uit in een kloppend verhaal. Elk afzonderlijk deel paste in het geheel. Ik dank Koen voor zijn trouw, zijn integriteit en de voortdurende inzet van zijn creatieve vermogen. Ook spreek ik de hoop uit dat onze samenwerking niet stopt met het verschijnen van dit boek.

Vaak ben ik een solitair mens, maar niet altijd. Ook ik kan niet zonder een hartelijke gemeenschap van gelijkgestemden. Aan de VU was dat de leerstoelgroep cultuur- en religiegeschiedenis. Ondanks mijn beperkte aanwezigheid op de veertiende verdieping van het VU-hoofdgebouw voelde deze club vertrouwd. De lunchgesprekken, discussiebijeenkomsten en etentjes, die veelal zonder een al te vast patroon werden belegd, zal ik niet snel vergeten. Ik heb er goede ideeën opgedaan en menig onderzoeksresultaat gedeeld. Daarop volgde vaak een gegronde weerwoord, dat mij prikkelde om kritisch te blijven en door te denken. In ben vooral Ab Flipse, Edwina Hagen, Erika Kuipers, Inger Lee-mans, Ad Tervoort en Hans de Waardt dankbaar voor hun vriendelijkheid en bereidwilligheid. Veel van hen hebben mij als student in handen gehad, maar van enige distantie heb ik nooit wat gemerkt.

Mijn mede-promovendi binnen de leerstoelgroep waren Michel van Duijnen, Fieke Smitskamp, Caro Verbeek en Wouter de Vries. Als ik weer eens op de VU vertoefde, trof ik hen vaak in het 'aquarium', net als Tjalling Bouma, Lonneke Geerlings, Miel Groten en Marieke Oprel, de promovendi van de leerstoelgroep politieke geschiedenis. Het was weleens vechten om de plekken, maar één ding weet ik zeker: de door mij veroverde stoel heb ik nooit te lang bezet gehouden. Wat mij trof was hun ruimhartige persoonlijke interesse, helemaal

toen mijn lijf het bijna begaf als gevolg van een chronische ziekte. Juist toen hebben mijn collega-promovendi van de veertiende verdieping aan mij de ware gedaante van collegialiteit en medeleven laten zien. Dat heeft me geraakt en ik dank hen daarvoor.

Hoe vertrouwd de afdeling geschiedenis ook voelde, mijn academische vrienden vond ik bij *Relprom*, een besloten gezelschap van religiepromovendi, dat ik samen met Inge Schipper, in de koffiecorner op de begane grond van het VU-hoofdgebouw, in het leven heb geroepen. Binnen een week sloten Peter Gorter, Martha Visscher-Houweling en Christoph van den Belt (bedenker van de naam) aan, uiteindelijk gevolgd door Koos-Jan de Jager en Marleen van den Berg. Met enige regelmaat troffen we elkaar in een VU-zaaltje, waar we commentaar leverden op elkaars teksten. Naar goed gebruik volgde een culinaire afsluiting, vaak in een restaurant aan de Nieuwmarkt, in de binnenstad van Amsterdam, waar diepgaande gesprekken werden afgewisseld met politieke discussies en de nodige grappenmakerij over de wonderde wereld van de universiteit. Ons samenzijn voelde stevast als thuishomen. Wat dat betreft is er tot op heden niets veranderd.

Naast betrokken familieleden, vrienden en kennissen – die ik op deze plaats heel hartelijk wil bedanken voor hun voortdurende belangstelling – is een aantal mensen mij bijzonder tot steun geweest. Allereerst mijn goede vriend Leon Wessels, met wie ik een heftige passie voor geschiedschrijving deel. Onze gesprekken waren altijd inspirerend en ik weet zeker dat ze dat zullen blijven. Ook dank ik Conrad Gietman, groot kenner van de adellijke wereld in verleden tijden. Van zijn kennis en kunde heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Daarnaast waardeer ik de vele inspanningen van mijn altijd hulpvaardige zwager Jan Hendrik Bosch, die de fraaie kaarten in dit boek heeft getekend, en mijn goede vriend Dirk de Ruiter, die sinds mijn studententijd, samen met zijn vrouw Bertine, nagenoeg alle door mij geschreven teksten opeiste om ze van taalkundig commentaar te voorzien. Tevens dank ik Tiemen Goossens, zelfverklaarde ‘loopjongen’ in het Harderwijker stadsarchief, die uit de diepste krochten van het stadhuis archiefstukken naar boven wist te halen waarvan niemand het bestaan ooit had kunnen vermoeden. Tenslotte ben ik dank verschuldigd aan mijn altijd waarde neef Kees Jansen, die op kundige wijze de Engelse vertaling van mijn samenvatting verzorgde.

Een rechtgeaarde Veluwnaar bedient zich maar moeilijk van superlatieven, helemaal als er intimi bedankt moeten worden. Ik doe een welgemeende poging. In de eerste plaats ben ik grote dank verschuldigd aan mijn geweldige ouders. Ze betaalden mijn studie, hebben mij geleerd om op een eigenzinnige manier kansen te grijpen en konden de verleiding weerstaan om mij niet te storen op de momenten dat ik vrijwillig leefde als een kluisenaar (dat laatste viel vooral mijn vader zwaar). De verschijning van dit boek is mede hun verdienste. Ook dank ik mijn fantastische broer en zussen William, Karin en Christella.

Hun aanhoudende steun en warme interesse voor mijn academische werkzaamheden zal ik nooit vergeten. Mijn lieve kinderen Eunice en Joachim kennen geen andere vader dan een schrijvende vader. Ik hoop dat de gezamenlijke maaltijden, voorleesuurtsjes, stoeigevechten en culturele uitjes naar kasteelruïnes en musea mijn oprechte liefde voor hen genoeg hebben geaccentueerd en dat in de toekomst ook zullen doen.

Ik sluit af. Achter elke sterke man staat een nog sterkere vrouw. Mijn Gerjanne heeft van alle mensen om mij heen de grootste offers gebracht. Ze bewaakte mijn studeerkamer voor binnenstormende kinderen, runde de huishouding regelmatig in haar eentje en weigerde te klagen als ik weer eens laat in de avond thuiskwam vanuit Amsterdam, maar bovenal: met een aanstekelijk enthousiasme trok ze mij voortdurend vanuit de zestiende eeuw naar het hier en nu. Dankzij Gerjanne leef ik het echte leven. Daarom draag ik dit boek aan haar op.

Elspeet, Kerstavond, 2021

Inleiding

1. De Veluwe gereformeerd

‘Coronapiek onder diepgelovigen op de Veluwe’, zo kopte *De Telegraaf* op 29 maart 2020, nadat bekend was geworden dat Covid-19 vooral in Nunspeet een groot aantal slachtoffers had geëist.¹ Schijnbaar automatisch werd een verband gelegd tussen de uitbraak van het virus en de strenggelovigheid van orthodoxe protestanten op de Veluwe, die kort voor de afkondiging van een groot aantal beperkende maatregelen door de Nederlandse overheid nog massaal hadden deelgenomen aan de jaarlijkse Biddag voor Gewas en Arbeid. Vermoedelijk was deze associatie herkenbaar voor veel lezers. Hoe dan ook, er werd gezinspeeld op de identiteit van een regio, gestempeld door een bepaalde religieuze cultuur, in dit verband die van de al even zo vaak aangehaalde ‘Biblebelt’ in Nederland. Hoewel ook delen van Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland daartoe behoren, heeft vooral de Veluwe het imago een ‘zwaar gereformeerd’ gebied te zijn.

Als we ervan uitgaan dat de Veluwe een specifieke godsdienstige kleur heeft in vergelijking met andere, meer geseclariseerde delen van Nederland, dan blijkt het nog niet zo eenvoudig om de oorsprong daarvan te achterhalen. In literatuur over de religieuze geschiedenis van de regio worden verschillende verklaringen gegeven. De socioloog Anton Wichers legde een verband tussen het middeleeuwse feodalisme op de Veluwe en een daardoor bevorderde passieve, ingekeerde mentaliteit, die zich op religieus vlak zou uiten in mystieke bevinde-lijkheid.² De agrarisch econoom en historisch-demograaf Hendrik Karel Roesingh wees op de invloed van een emotionele opwekkingsbeweging, die in het midden van de achttiende eeuw op de Veluwe rondwaarde. De hierdoor gepropageerde vroomheid vond vooral onder boeren weerklank, omdat zij werden geconfronteerd met sociaaleconomische crisisverschijnselen, die hun bestaan

1 *De Telegraaf*, 29 maart 2020, <<https://www.telegraaf.nl/nieuws/125504115/nunspeet-kijken-wie-de-volgende-is>> (19.06.2020).

2 Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*. Voor de kritiek van Verstegen, zie: Verstegen, *Gegoede ingezetenen*.

bedreigden.³ Buiten het wetenschappelijke circuit circuleerde een nog veel tijdlozer verklaringsmodel. Aan de hand van Veluwse volksverhalen uit de negentiende en twintigste eeuw trok de Veluwse theoloog Henk Vreekamp een rechte lijn van heidense voorstellingen en praktijken uit de vroegste middeleeuwen naar de godsdienstigheid van de hedendaagse Veluwenaar. Specifieke plekken in het Veluwse landschap speelden in zijn visie een sleutelrol.⁴

Vanaf de jaren 1980 is veel lokaal onderzoek gedaan naar processen van ‘verzuiling’, ofwel religieuze segregatie in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarin werd vaak uitgegaan van een oude, bevindelijke onderstroom in het calvinisme, die pas goed zichtbaar werd na de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886, twee opeenvolgende breuken in de Nederlandse Hervormde Kerk. Die continuïteitsgedachte is bijvoorbeeld te vinden in de studie van sociaaleconomisch historicus Dirk Jan Wolffram over ‘bezwaarden en verlichten’ in de Veluwse landstad Harderwijk.⁵ Mede in kritische reactie op het verzuilingsonderzoek ontwikkelde kerkhistoricus Peter van Rooden zijn gezaghebbend geworden visie op de discontinuïteit in de Nederlandse religiegeschiedenis sinds de Opstand en reformatie rond 1570. Volgens hem zou de protestantse orthodoxie pas rond 1880 zijn ontstaan, niet als consolidatie van een oude gereformeerde volkscultuur, maar als resultaat van bovenlokale organisatie en mobilisatie.⁶ In zijn proefschrift over ‘kerkelijke liggingen’ op de Veluwe in de negentiende eeuw betoogt ook historicus Ad Sulman dat het protestantisme in dit gebied niet wezenlijk verschilde van andere delen van het land.⁷ De geografische profilering van de zogeheten Biblebelt is dan ook een proces dat in de loop van de twintigste eeuw is begonnen.⁸

Afgezien van de variaties in deze verklaringen, valt op dat in al deze studies wordt uitgegaan van de scheiding tussen protestantisme en katholicisme. Het reformatieproces binnen de christenheid in de zestiende eeuw geldt als een vanzelfsprekend beginpunt van alle navolgende ontwikkelingen. De bedoelde religieuze omwenteling zou van de Veluwe een gereformeerd gebied hebben gemaakt en bovendien bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van de religieuze identiteit van de regio tot op heden. Deze aanname laat zien dat de zestiende eeuw een scharnierfunctie vervult in bijna elk langetermijnperspectief voor de Nederlandse religiegeschiedenis. Ook over de religieuze identiteit van de Veluwe kan niet worden gesproken zonder kennis van de periode tussen 1500 en 1600. Daarmee is het algemene belang aangegeven van deze studie, die duidelijkheid wil geven over de diepgaande politieke en religieuze veranderingen

3 Roessingh, *Het Veluws kerkvolk geteld*, 24-30. Voor de kritiek van Van Lieburg, zie: Van Lieburg, ‘De Libanon blijft ruisen.’

4 Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan*; Vreekamp, *De tovenaer en de dominee*; Vreekamp, *Als Freyja zich laat zien*. Voor de kritiek van Van Lieburg, zie: Van Lieburg, ‘Bevindelijk heidendom op de Veluwe?’

5 Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*.

6 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 196.

7 Sulman, *Geloven aan de zoom van de Veluwe*.

8 Van Lieburg, ‘De bijbelgordel in Nederland’.

die juist in dit tijdvak plaatsvonden. Alleen dan kunnen suggesties over continuïteit van pre-christelijk of middeleeuws geloof of over protestantse verzuiling op hun merites beoordeeld worden. Deze doelstelling ligt opgesloten in de titel van dit boek: *De Veluwe gereformeerd*. Het voltooid deelwoord verwijst naar het proces waarin de christelijke orde werd ge-re-formeerd of ge-re-organiseerd.

Het hier vertelde verhaal gaat over politieke en religieuze veranderingen in de zestiende eeuw en richt zich specifiek op de Veluwe, als deel van de provincie Gelderland. Het toenmalige gewest – hierna kortweg Gelre genoemd – bestond uit vier ‘kwartieren’ en speelde een strategische rol in de machtsverhoudingen in de Nederlanden. Het Kwartier van Arnhem was een landelijk gebied, omsloten door verstedelijkte regio’s, maar vormde voor Bourgondische en Habsburgse landsheren toch een belangrijk doelwit van hun expansiepolitiek.⁹ Door de nabijheid van Rijn, IJssel en Zuiderzee zagen zij de regio als een belangrijke schakel tussen het westelijke deel van de Nederlanden en het Nederrijnse cultuurgebied.¹⁰ Tegelijk was de Veluwe een min of meer afgesloten landstreek, die in veel gevallen vrij bleef van oorlogshandelingen. Machtswisselingen en religieuze veranderingen kenden er een gelijkmatig verloop, zeker in vergelijking met andere delen van Gelre.¹¹

Centraal staat de vraag op welke punten, en in welke mate, de wereldlijke en kerkelijke veranderingen beïnvloed werden door en zichtbaar werden in lokale sociale gemeenschappen. In hoeverre en waarom was de sacrale ruimte van de Veluwe, en het religieuze leven van de Veluwse bevolking, rond 1600 werkelijk anders dan rond 1500? De verschillende verschijningsvormen van het christelijke geloof staan daarbij centraal. Het brede palet van ‘geleefde religie’ was namelijk ingebed in bestaande politieke, sociale en culturele structuren en patronen. Parochianen konden zich richten naar de normen van de geautoriseerde geloofspraktijk, zich daaraan aanpassen, of zich ertegen verzetten. Politieke machthebbers speelden daarin een belangrijke rol en konden sturend optreden.¹² Om die reden worden machtswisselingen en religieuze veranderingen in onderlinge samenhang bestudeerd.

9 Moorman van Kappen, ‘Ter inleiding’, 9; vgl. Von Looz-Corswarem, ‘Gelre en zijn bureu’, 133. Ondanks de annexatie van Gelre door Karel V in 1543 bleven Gelderse ingezetenen hun gewest beschouwen als autonoom en zeker geen integraal deel van het Habsburgse rijk, zie: Keveling Buisman, ‘De Vrede en het Tractaat van Venlo’, 65-71.

10 Vgl. Von Looz-Corswarem, ‘Gelre en zijn bureu’.

11 Door hun strategische ligging functioneerden sommige delen van Gelre, met name de Achterhoek en de omgeving van Nijmegen, in de Tachtigjarige Oorlog als bufferzone voor Holland, Utrecht en Zeeland, zie: Tenten, ‘Van Nederkwartieren tot provincie’, 95-96; Geurts en Janssen, ‘Gelderland van 1566-1609’; Hageman, *Het kwade exempel van Gelre*, 329-341. De politieke omstandigheden hadden gevolgen voor het verloop van reformatieprocessen, zie bijvoorbeeld: Potjer, ‘De reformatie in de Nederbetuwe’; Smit, ‘De reformatie in Tiel’; Zweers en Smit, ‘Reformatie en contrareformatie in Huissen’; Ten Boom, ‘De mislukte protestantisering’.

12 Mann, *The Sources of Social Power*, I, 1-33; Smart, *Dimensions of the Sacred*, 1-15; Nexon, *The Struggle for Power*; Rietbergen (ed.), *Sacrale macht*; Katajala-Peltomaa en Toivo, *Lived Religion and the Long Reformation*, 3; Kuuliala, Peake en Räisänen-Schröder, *Lived Religion and Everyday Life*, 2.